

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

Cilt IX, Sayı: 4

Aralık 1951

FONEMLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE BİR DENEME

Dr. NECİP ÜÇOK

Genel Dilbilim Profesörü

Bilindiği gibi, bir işaretler ve semboller sistemi olan, dil, —burada dar mânasında dil, yani Fransızların "*la langue*" dedikleri şey kastedilmektedir— birtakım sesler üzerine kurulmuş bir müessesedir. Ancak bu sesler, öyle gelişigüzel bir şekilde bir araya getirilerek kelimeler vücut bulmamıştır; her dil kendine has olan bir düzene göre sesleri sıralıyarak kelimeler teşkil etmiştir. Sonradan da bunlardan çeşitli üremelerle birçok başka kelimeler meydana çıkmıştır; bu sonuncuların evsafı da kendilerine temel olan kelimelerin evsafına uyar.

Yine bilindiği üzere her kelime, içinde bir kavram veya daha derinlere gidilecek olursa, kavram çekirdeği saklıyan bir kalıptan ibarettir. Bu kalıpların muhtelif dillerde nasıl vücut bulduklarını inceliyen bilim dalına ise İMLEMEBİLİM (Onomasioölogie) adı verilir. Aşağıda bir parça incelemeğe çalışacağımız "Fonemlerin özellikleri" bahsinde de imlemebilimin temel kolu ile uğraşmış olacağız. Bu bilim kolu incelemelerinde esas itibariyle tarihî gelişmeden faydalanıldığından dolayı, imlemebilim, yine tarih boyunca kelimelerin, gerek fonetik gerek semantik bakımından nasıl ve ne gibi değişiklik veya değişikliklere uğradığını araştıran etimoloji ile çok yakından ilgilenir; hatta denilebilir ki, bu hususta yapılacak tetkikler, eski Yunanlıların tarifiyle gerçek bilgisi demek olan, etimolojiye dayanır.

Hiç şüphe yok ki, zihin hayatımız birtakım hayallerin kelime adını verdiğimiz kalıplar içine sokuşturulmasından vücut bulmuştur; yani dil müessesesinin temelini, esasında sonsuz sayıda hayaller teşkil eder. Bu hayaller vasıflarına göre guruplanarak tasnifler yapılmak suretiyle düşünce binasının taşları olan kelimeler ortaya çıkar. İptidaî insanların dillerinde henüz bu guruplanma ve sınıflanmalar yapılmadığı için, kelimeler doğ-

rudan doğruya hayallerin yerlerine geçmişlerdir. İşte bu sebepten bu gibi dillerde herhangi bir nesneyi gösteren bir sürü kelimeye tesadüf edilmektedir. Halbuki medeni dillerde kelimeler, kelime kalıpları doğrudan doğruya hayali göstermeyip, onların üzerimizde bıraktıkları intihaların muhassalasını arz ettikleri için, ses halindeki bu kalıpların; eşyanın, alâmetlerin, ruh içi ve ruh dışı hâdiselerin vasıflarını ses halinde az çok aksettirdiklerini söylemek yanlış olmasa gerek.

Dilin menşesine inildikçe, birçok kelimelerin, eşyanın temel vasfı göz önünde bulundurularak, onların bu temel vasıflarını iyi kötü belirtmeğe yarayan seslerin bir araya getirilmesi ile teşekkül ettiklerini görüp seçmek kabildir. Bu tezi müdafaa eden binginler, her zaman olmasa bile çok defa haklıdırlar. Ms. W. Oehl, uzunca bir makalesinde ¹ kendince incelenmesi mümkün olan, birçok dillerde bir araştırma yaparak, kelime teşkilinin çok defa ses taklidine dayandığını gösteriyor. Bu bilgin, muhtelif dillerde ms. *öksürmek*, *horlamak*, *böğürmek* ve bunlarla ilişkisi olan *gırlak*, *hançere*, *boyun* gibi kelimelerin ihtiva ettikleri fonemler içinde, bu kelimelerin köklerini vücuda getiren fonemler içinde birer damak fonemi bulunduğunu gösteriyor. Fakat bu demek değildir ki, dil tamamiyle tabiat hâdiselerinin, insan ve hayvan bağırma ve bağırışmalarının taklidi ile meydana gelmiştir. Böyle bir tezin tamamen doğru olamayacağını göstermiş bulunuyoruz ². Bizim burada işaret etmek istediğimiz, yukarıda da söylediğimiz ve ileride de üzerinde duracağımız gibi, kavramların kalıpları olan kelimelerin, eşya ve hâdiselerin vasfına göre, onların bu vasıflarını en yakın ve en iyi bir şekilde verebilen seslerden meydana geldikleridir :

Bugünkü türkçemizde *yeşil* şeklinde yazıp, telaffuz ettiğimiz kelimenin başka türk lehçelerinde karşılığını arayacak olursak, ms. uygurcada ve daha başka lehçe ve ağızlarda ³ bunun değişik olarak *yaşıl* ve *yâşil* (̄.ye-şil) şeklinde telaffuz edildiğini görürüz. Bu kelimenin nisbet gösteren *-il* veya *-il̄* ⁴ ekini atacak olursak, elimizde *yaş-* kalır ki, tek heceli bu kelime, bizim bugün de kullandığımız "kuru"nun zıddı olan, hatta Arapların *'sin* ^{*}—dedikleri "yaşanılan yıl" mânasına da gelen (kaç *yaşındasın?*) *yaş*

¹ Elementare Wortschöpfung (Anthropos XII-XIII, 1917-18, S. 575 ö.t.).

² Bk. N. Üçok: Genel Dilbilim, Ankara 1947, S. 37 ö.t.

³ Bk. H. K. Kadri: Türk Lügati, C. IV, S. 750 ve 809; C. Brockelmann: Mittel-türkischer Wortschatz, Leipzig 1928, S. 86; Besim Atalay: Divanu-lûgat it-türk DİZİNİ, S. 757; A. Caferoğlu: Uygur sözlüğü, İstanbul 1934, S. 225; K. Grönbech: Komanisches Wörterbuch, Einar Munksgaard, Kobenhavn 1942, s. 118.

⁴ Daha doğrusu *-sil*. Bk. G. J. Ramstedt: Zur Verbalbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen (JSFOu.3 XXVIII, 1912, S. 77); W. Bang: Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut (Ung. Jhb. X, 1930, S. 20 ö.t.); M. Râsânen: Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen (Studia Orientalia edidit societas orientalis Fennica XV) Helsinki 1949, S. 139 Not 1. Şu halde *yeşil* kelimesi aşağıdaki merhalelerden geçerek vücut bulmuştur: **yaş-sil* > **yaş-şil* > *yaş-il* ve sonra da bazı lehçelerde *yâş-il*.

* Bilindiği gibi arap. سن *Sin* kelimesinin ilk mânası' dış'tir. Çobanlıklık geçiren

kelimesinin ta kendisidir. Fikrimizce *bu yaş* kelimesi de asıl kök veya taban olmayıp, bir düşünüm neticesinde **yağ-ış* tan meydana gelmiştir⁵ ve bunun kökü de pek tabii **yağ-* mastarı veya kelimesidir. Bir düşünüm neticesinde **yağ-ış* tan meydana gelmiş olabileceğini söylediğimiz *yaş* şeklinin kısa vokalle mi, yoksa uzun vokalle mi telaffuz edildiği noktası önemle üzerinde durulması gerektiren bir noktadır. Bugünkü telaffuza ve başka lehçelerdeki okunuşa bakarak söylenecek olursa, bu vokal kısadır. Halbuki yukarıdaki tahminimiz doğru olduğu takdirde, vokalin önce uzun telaffuz edilmiş olması icabeder. Çünkü iki vokal arasındaki konsonun düşünümü neticesinde, bu düşünümü telâfi edecek fonetik bir hâdisenin vukua gelmesi lâzımdır ki, bu hâdise de ekseriyetle ortadan kalkan konson yerine, bundan önce gelen vokalin uzaması şeklinde tecelli eder. İşte burada da bunu aramak icab etmektedir. Biz de adına *ersatzuzaması* (Ersatzdehnung) denilen böyle bir uzama hâdisesine rastladığımızı sanıyoruz: Proben V, 510⁹⁸⁰³'te görülen ve lûgatta bulunmayan *yōş* "genç, taze; jung" şekli W. Bang'ın da kabul ettiği gibi⁶, bir baskı yanlışlığı değil, bu kelimenin bir vakitler girdiği doğru şeklidir ve fikrimizce *yāşil* kelimesinin **yağ-ış* tan değişmiş veya gelişmiş ilk şekillerinden biri olarak kabul edilmek gerekir. Bundan başka karakırgızcada görülen bazı fonetik hâdiseler bizi bu hususta desteklemektedir: Anatürkçede birinci hece sonundaki **ağ-* birleştirmesi muhtelif türk lehçelerinde muhafaza edildiği veya *av-*, *au-* şekline girdiği gibi, *ō* halinde de görünmektedir; karakırgızcada ise *â* olmaktadır: **yağ-yağmur* 'yağmak' > *karkır. cū*, **sağ-* 'sağmak' > *sā* olmaktadır⁷. İşte bu suretle **yağ-ış* tan türemiş o l **yāş* veya *yōş*: u n vokalli) şeklinin sonradan, birçok öteki türkçe uzunluklar gibi, kısaldığını görüyoruz⁸. Yine Bang, yazıtlarda ve uygurcada bu *-ğ-* nin muhafaza edildiğini söylemektedir. Bu fikrin ilk heceler için de aynen tatbik edilebileceğini **yāş-sil* > **yāş-sil*, > **yāş-il* > *yaş-il* kelimesi ile ve bizim ele aldığımız mevzula çok yakından ilgisi olan uygurca *yağış* veya *yağış* 'kurban' kelimesinde görmekteyiz. Zira aynı kelimeye ortatürkçede yine *yağış* şeklinde ve 'putlara kesilen kurban; Schlachtopfer' mânasında rastlamaktayız. Bu sebep-

Araplar, hayvan dünyasıyla yakından temas ve ilgileri neticesinde, hayvanların yaşlarını onların dişlerine bakarak tayin etmektedirler; sonradan bunu insanlara da teşmil etmişlerdir; böylece bu kelime hem 'diş' hem de 'yaş' mânasını kazanmıştır. Halbuki Türkler ziraatçi olduklarından dolayı bitkilerin 'yaş' ını yağışlarla tayin etmişler ve bunu insanlara da teşmil eylemişlerdir; böylece *yaş* kelimesi *yağ-* tan gelmiştir.

⁵ Hattâ uygurcada bu *yaş* kelimesi "taze, yaş, yeşil" mânalarından başka "hayat, canlı, ot" anlamlarına da gelmektedir. Bk. A. von Gabain: Alttürkische Grammatik, Leipzig 1941, Glossar; A. Caferoğlu: S. g. e., S. 235.

⁶ Über die Türkischen Namen einiger Grosskatzen (K. Sz. XVII, S. 138 Anm. 1)

⁷ Bk. M. Râsânen: S. g. e., S. 112 öf.

⁸ Bk. W. Bang: (Ung. Jhb. XIV, 1934, S. 205). Ancak Bang, -y veya -g hakkındaki misâllerini hep ilk hecede olmyanlardan almaktadır. Biz, yukarıda da gösterdiğimiz gibi, -ğ nin düşmesiyle hasil olan vokal uzamasını ilk heceler için de kabul edebileceğimizi sanmaktayız.

ten ve hemen ileride de göreceğimiz gibi, kelimeyi *yaq-* kökünden getirmeğe mahal yoktur; konumuz bakımından hayvanın tanrıya ne zaman kurban edildiği ciheti bizce önemlidir. Uno Harva bize, bu kurban zamanının birçok altay kavimlerinde, bilhassa Türklerde umumiyetle ilkbahar ile sonbahar, yani *Yağmur'ların* fazla düştüğü mevsimler olduğunu söylüyor⁹. Ms. Tonguzlar güzün, Altaylılar başlıca ilkbaharda, yine At-Tonguzları ilkbaharda, ilk otun çıkıp, hayvanların ilk sağılmağa başlandığı zaman ; Teleutlar yılda iki defa baharın ve güzün, yeni yılları nisanda başlayan Yakutlar ise 9 mayısta veya umumiyetle mayıs içinde kurbanlar kesip bayram ederler.

İlâhlara kurban edilecek hayvanın açıkta bir korulukta kesilmesi ve hele üzerine, kurban edilen hayvanın kellesi ve postu asılacak ağacın da muhakkak yaprakları dökülen bir ağaç olması —çok defa bu bir kayındır— dikkat nazarını üzerine çeken bir keyfiyettir. Buna şimdilik şöylece bir işaret etmekle yetineceğiz.

Bundan başka Kırgızların yılın başlangıcını ilk gökgürlemesi ile başlatmaları da¹⁰ *yağış* 'kurban' kelimesinin *yaq-* mastarından üremiş olduğuna bir delil sayılmalıdır. Öte yandan yine Altaylılarda ms. her erkeğin evlendiği vakit Ülgen'e bir kurban adaması bir gelenektir¹¹. Herkesin ayrı ayrı ve kendi şahsı için adadığı bir kurbanın (*iik*) kelimesi ile adlandırılması ne kadar manalıdır; çünkü bu geleneğin göze batan tarafı, türlü şekillerde süslenen bu adağın umumiyetle ilkbaharda kesilmesi âdet olmakla beraber, at olsun öküz olsun, bu hayvanı bir kişinin kurban edişidir. Bundan da anlaşılacağı üzere, tarım kültürüne sahip olan ayrı ayrı Türk boylarının topluca yaptıkları 'kurban'ın yağmurların ve dolayısıyla hayatın başlaması ile yakından alâkası vardır. İşte zaten bu alâkadan dolayı baharın ve topluca yapılan kurbanlara *yaq-* mastarından üremiş olan *yağış* kelimesi hasredilmiştir; yani burada bir mâna geçişi mevcut olduğu söylenebilir.

'Kurban' anlamındaki *yağış* kelimesinin *yaq-* mastarından geldiği açıkça anlaşıldıktan sonra, *yağış* kelimesinin 'kesilerek yapılan kurban' anlamına nasıl gelebileceği noktası üzerinde biraz duralım: Zannımıza göre burada en önemli rolü, yapılan kurbanın her zaman ilkbaharda yahut güzün, yani yağışlarla birlikte kesilmesi keyfiyeti oynamıştır. Yağmurların başlaması boylara her vakit kurban yapacaklarını hatırlatmış ve böylece geleneklerince keserek yaptıkları 'kurban' kavramına *yaq-* kökünden teşkil edilmiş bir kelime tahsis olunmuş olsa gerek.

Demek oluyor ki, gerek 'sin' mânasındaki, gerek 'kurunun zıddı' anlamındaki *yaş* kelimesi aslında *yaq-* mastarından üremiş olduğu gibi

⁹ Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker (FF Communications, Vol" LII, N0.125, S. 565 ö.).

¹⁰ Bk. U. Harva: S. g. e., S. 576.

¹¹ Bk. U. Harva: S. g. e., S. 569.

yâşil (bazı Türk lehçe ve ağızlarında *yaşil*) kelimesi de yine aynı mastardan meydana gelmiş bulunmaktadır. Bunun böyle olduğunu bize *yaş* kelimesinin ms. uygurcada 'ot, hayat, canlı' anlamlarına gelmesi* açıkça göstermektedir. Çünkü hiç şüphe yok ki, otların yeşermesi, ağaçların çiçeklenip yapraklanması yağmura mütevakkıf bir iştir; yağmur ise, bilindiği gibi, en fazla baharda yağar. Bitkiler yağmuru yedikten sonradır ki çiçeklenip yapraklanmağa, yeşillenmeğe başlarlar. Hatta yine uygurcada 'yaprak; Laub' ve '(ceviz) kabuğu' mânasında ve ortatürkçede 'civiz; Nuss' anlamında aynı kökten gelen *yaşaq* kelimesinin bulunması, bizi yukarıda kurduğumuz *yaç->yaçış>yâş>yaşil>yâşil* münasebetinin haklı ve yerinde olduğu mevzuunda desteklemektedir. Çünkü bu kelimenin her iki mânasında da bir "yeşillik" bahis mevzuudur; gerek "yaprak" gerek "(ceviz) kabuğu" yeşildir. Zaten zannımızca "yeşilliği ve canlılığı" göz-nönünde bulundurulduğundan dolaydır ki, uygurcada ve ortatürkçede "yaprak"a *yaç-* mastarından gelen bir *yaşaq* kelimesi tahsis edilmiştir. Yoksa alelade "yaprak" mânasında *yap-* 'örtmek' mastarından gelen bir *yapir-yak>yaprak* ('örtün') kelimesi kullanılmıştır. Bu sonuncu kelimenin nasıl meydana geldiği üzerinde durmıyacağız¹².

öte yandan altay dillerinde bir türk. *ş~mog*. *I* değişmesi olduğu gibi, bir türk. *ş~mog*. *s* değişmesi de gösterilebileceğini söyleyen Z. Gombocz¹³, türk. *yaş* 'yaşanılan yıl, yaş', *yaşa-* kelimelerinin mog. *nasun* 'yaş, yaşanılan yıl', bury. *nafian*, mog. *nasn*, *nas*, *naso* 'БошпачТб' kelimeleriyle birlikte mütalaa edilebileceklerini söylemesi ve gerek kalmukçada *noçân* kelimesinin 'ot' ve 'yeşil', gerek mog. *noçuyan* kelimesinin 'koyu yeşil, ot rengi; entierement vert, d'une couleur d'herbe' mânasında kullanılması, altay gurubuna dahil bu dil ve lehçede de "yeşil" anlamındaki kelimenin "ot"a nisbet edilerek yapıldığını, hatta kalmukçada (yeşil=ot) olduğunu ispata yeter¹⁴.

Burada bir kelime daha ilgimizi şiddetle üzerine çekmektedir: acaba *türk.yaş* ve *yil* kelimeleri arasında bir münasebet kurmak mümkün müdür? Bu hususta G. J. Ramstedt, "bu iki kelime ya birbirinin dubleti olabilir, yahut Türk. *yil*'a mogolcadan alınmış iğreti bir kelime gözüyle bakılabilir" diyor¹⁵. Fikrimizce *yaş* ve *yil* bir tek ve aynı kelime olmak gerek: *yaş* esas kelimedir; bundan *ş*'nin *l/ye* tehavvülü ve *a*'nın *î* şekline girmesi

* Bugünkü türkçemizde de *yaşın ot* mânasına geldiği ms. "ata yaş yedirdim" sözünden anlaşılmaktadır.

¹² Bk. Gyula Nemeth: Ny. K. 43, "1914", S. 292.

Muhtelif türk lehçe ve ağızlarında *yay*, *yaz*, hattâ *yâz* şeklinde ve 'ilkbahar, yaz' anlamında karşılaştığımız türkçemizin *yaz* kelimesinin *yaç-* mastarı ile yakından ilgili olduğunu kuvvetle tahmin ediyorum. Belki *de. yay* ve *yaz* şekilleri *yaç-* kökünün -*ç* fonemi tehavvüle uğramış bir şeklinden başka bir şey değildir.

¹³ Zur Lautgeschichte der altaischen (K. Sz. XIII, S. 21).

¹⁴ Bu mogolca kelimeleri bana okumak lutfunda bulunan Bay Doçent Dr. H. Eren'e burada teşekkürü bir borç bilirim.

¹⁵ MSFOu. XIX, S. 97.

ile *yil* olmuştur. Bu *a~i* değişmesi hakkında ms. çağatayca *yaşin* veya *yaşim* 'şimşek' ile bunun mastarı olan *işnâ-*, *işlâ-* 'parlamak, ısıtmak', *yişnâ-* 'aydınlanmak, parlamak'¹⁶ kelimeleri arasındaki münasebeti gösterebileceğimizi sanıyoruz.

Aynı dil ailesine dahil macarcada bulunup, Kafkas dillerinden iğreti alınmış olan *zjold* (eski şekli: *zeld*) 'yeşil' kelimesinin Kafkas dillerinde 'yeşil' ve 'mavi' mânalarında karşılıklarının bulunması (rutulca *şilde*, lakça *şoldi* 'yeşil', kürince *želi* 'mavi') ve macarca telaffuzuna yakın olan osetçe kelimenin *zäldä* 'bodur ot' anlamına gelmesi¹⁷, bizi "yeşil" ile "ot" kelimeleri arasında sıkı bir anlam ilişkisi bulunduğu hususunda des tekleyen yeni ve başka bir noktadır. Bu suretle *yaγ-> yaγış> yaş* münasebeti anlaşıldıktan sonra, *yäşil* (*yaşil*) kelimesinin nasıl meydana gelmiş olduğu üzerinde azıcık duralım:

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, *yäşil* (*yaşil*) kelimesini aşağıdaki şekilde analiz etmek kabildir: biraz önce açıkladığımız üzere, kelimenin aslı ve dolgun basamağı (Vollstufe) olarak **yaγ-iş-sil* formunu almak yanlış olmasa gerek. Böyle olunca da buradaki *-sil* sonekinin, birçok buna benzer kelimelerde olduğu gibi, nisbet eki vazifesini gördüğünü kabul zarureti vardır¹⁸. Şu halde **yaγ-iş-sil>*yaγ-iş-şil>*yaγ-iş-il*'in 'yağışa müteallik, yağışa nisbeti olan' mânasında alınması lâzım gelir. **yaγış* veya daha doğrusu bundan bir aradüşümü ve vokalin kısalması ile meydana gelen *yaş* kelimesi, uygurcada 'ot' mânasına da geldiğinden dolayı **yaγ-iş-sil>*yaγ-iş-şil>*yaγ-iş-il* (gerp türkçesinde ve bazı başka lehçelerde) *yaş-il* ve ondan bir vokal değişmesi ile ve vokal ahengine uygun olarak teşekkül eden türkçemizin *yeşil* kelimesine 'ota müteallik, ota ilgisi olan' mânasını vermek yanlış olmamak gerekir. Kaldı ki, gerek türkçemizin ve başka lehçelerin *yaşar-* (gözler *yaşarmak*)*mda*, gerek bu kelimedenden bir vokal değişmesi ve buna uyarak bir vokal ahengi kuralı ile meydana gelen türkçemizin *yeşer-* kelimesinde yine *yaγ-* kökünün bulunduğu aşikârdır.

Şimdi bütün bu söylediklerimizi toparlamağa çalışalım: *yäşil* dediğimiz renge bu ad, "ota nisbeti" olduğu için verilmiştir; kelimenin ilk mânası "ot rengi, ota müteallik, ota nisbeti olan" demek olsa gerek. Ot ise ancak baharda yağışlarla birlikte görünmeğe başladığından dolayı, (her türlü anlamında) *yaş* kelimesi "yağmur" ile daha doğrusu "yağmak" mastarı ile doğrudan doğruya ilgilidir. Ağaçların yaşı bahardan bahara, yani daha dakik olarak yağışlardan yağışlara hesap edilir. Öte yandan insanların bile yaşlarının bahar ile birlik gittiğini, hatta hayatın baharla hesap edildiğini "ömrünün **baharında**. . ." deyiminden açık olarak anla-

¹⁶ Bk. H. K. Kadri: S. g. e., bu kelimelere ve *a>i* değişmesi hakkında daha fazla bilgi için bk. G. Nemeth: S. g. e., S. 291.

¹⁷ Bk. B. Munkâcsi: *Kaukasischer Einfluss in den finnisch-magyarischen Sprachen* (K. Sz. II, 1901, S. 43).

¹⁸ Bk. W. Bang: *Ung. Jhb.* X, S. 20; M. Râsânen: S. g. e., S. 139, Not 1.

maktayız. Şu halde görülüyor ki, yaş 'kurunun zıddı, sin, canlı, taze' kelimesi en bariz vasfı olan "yağışlı, ıslak olmaklık" gözönünde bulundurulmuş ve bundan yine en bariz vasfı itibar nazarına alınarak "yaş'a, nisbeti, yaş ile ilgisi olan" anlamında *yaşıl veya yaşil* kelimesi üremiştir.

Açıkladıklarımızı gözönünde bulundurarak, bu kelimeler semazyolojik bakımdan A. Zajaczkowski'nin kurmak istediği gibi,¹⁹ " a) frais— vert, b) vivace, vie, vegetation, c) humidite— larmes ('humidite des yeux'), d) jeune— âge (annee de vie), âge." bir yol takip etmemişler; esasında "nemlilik; humidite"den giderek, "bitki, hayat—ot, yeşil, taze—genç, yaş=sin" mânalarını kazanmışlardır diyebiliriz. Şu halde mâna bakımından aşağıdaki şekilde bir şema kurmak daha doğru olur :

- a) yaşlık, nemlilik (çok sonra "göz yaşı"),
- b) bitki, ot, hayat,
- c) canlı, yaş (=sin),
- ç) taze, yeşil (=ot rengi, ota nisbeti olan).

Eşyanın ve hâdiselerin vasıflarını gözönünde bulundurarak yapılan adlandırmada temel diye alınan şey, hiç şüphe yok ki ve tabiatıyla fonemlerin özellikleri olmuştur. Çünkü fonemler, oynaklanma biçimleri veya bünyeleri ve oynaklanma yerleri yönünden duyumuz üzerinde çeşitli tesirler bırakır. Bu özellikleri bakımından fonemleri en başta vokal ve konson olmak üzere ikiye ayırmaktayız. Bilindiği gibi, vokallerin hepsi de nisbî ağız açıklığı ile oynaklanan fonemlerdir; bu yüzden de onların oynaklanma biçimleri aşağı yukarı birbirinin aynıdır. Vokalleri birbirinden ayıran şey ise, tınlama ve bundan ötürü de ton farkıdır .Ms. vokaller içinde en derin bir tınlamaya sahip olduğundan dolayı *U* vokalini yüksek tonlarda çıkarmak imkânı olmadığı gibi, en yüksek bir tınlamaya malik olduğu için de *İ* vokalini derin tonlarda oynamak hemen hemen kabil değildir; öteki vokaller de, bu bakımdan, ikisi arasında sıralanırlar. Bu yüzden çevremizde vukua gelen hâdiseler ve hareketleri adlandırmak gerektiği vakit, o hâdiseler ve hareketlerin vasıflarına göre icabeden tınlamayı haiz vokaller seçilir. Bu vakıya çok eski zamanlardanberi insanları ilgilendirmiştir. Grekler ve İbraniler bu mesele üzerinde uzunboylu durmuşlardır. Eflâtun'un Kratylos²⁰ adlı eserinde fonemlerin —eserde harf ve heceler bahis konusu olmaktadır — herbirine başka bir özellik atfedilmektedir. Ms. *P=R* her türlü hareketi; *I=İ* her şeyin arasından kolayca geçebileni; *Σ=S*, *Ψ=PS*, *Φ=PH* genel bir şekilde soluklu olanı; *Λ=L* kaygan ve düz olanı ; *Γ=G* kaymaya karşı koyanı; *N* içeriliği; *A* ve *H=E* uzun ve büyük olanı; *O*, *Ω=Ô* toparlaklık ve yuvarlaklığı ifade eden seslerdir; *Δ=D* ile *T* ise dili sıkıştırıp aşağı basan sesler olarak kabul edilmektedir.

¹⁹ Remarques concernant les études semantiques turques (Rocznik Orientalisty-czny, Tom XV, S. 146 ö.).

²⁰ Millî Eğitim Bakanlığı tercümeleleri, Yunan Klâsikleri N0.20, S. 84 ö.

Öte yandan İbranilerin vokallere harflerin —onlarda da ses, fonem henüz bahis mevzuu değildir— ruhu gözü ile bakmaları, onların da fonemlerde buna benzer bir ayırma yapmış olduklarını gösterir ²¹. Her ne kadar vokaller seslerin ruhu sayılsalar da, yukarıda söylediğimiz gibi, onlar arasında da, tınlama bakımından, bir tefrik yapmak gerekmektedir. Her bir vokalin ayrı bir tınlaması olduğuna göre, bu hassaları göz önünde bulundurularak onlardan faydalanılması, en fazla çevremizdeki hâdiselerin ses ile taklit edilmesi sırasında göze çarpar. Hâdiselerin ve birtakım hislerin taklidi gerektiği zaman, ona uyacak tınlamaya sahip olan vokal seçilmek icabeder; yoksa gülünç olmak işten bile değildir. Vokallerin bu değişik karakterlerinden bilhassa şairler ile opera yazar ve mütercimleri faydalanarak, hâdis ve hareketleri olduğu gibi hisleri de tesirli bir şekilde ve ses halinde vermek zorundadırlar: İ, E nevinden tiz vokaller hiddet ve gazap hislerini açıklamağa yaradığı gibi, A, O, \mathring{A} ve benzeri, açık ağız kanaliyle husule getirilen vokaller de muhteşem olanı, hayreti, içsızısmı, merhamet dilenmeği, niyazı ifadeye elverişlidir. Halbuki U vokali derin, ve kalabalık sesleri, ms. bir harp meydanı manzarasını aksettirmeğe yarar. Ms. Fuzûlî'nin "Leylâ ile Mecnun'undan" aldığımız, yalvaran, tazallum eden Mecnun'un perişan halini anlatan aşağıdaki dokuz beyitlik şu parçada derin tonlu U ve O vokaline, hepsi de çok önemsiz yerlerde ve eklerde olmak üzere, pek az tesadüf edilmektedir :

Hemrahım idin bu yolda ey mah
 Hemrahı koyup gider mi hemrah
 Eflâke tefahür eyle ey hâk
 Kim oldu refikin ol dürü pâk
 Zülfüne muarız olma ey mâr
 Kim anda mukimdir dili zâr
 Haline taarruz etme ey mûr
 Kim bağılıdır ana canı mehcur
 Müştakınım ey ecel kerem kıl
 Def'i elem eyle ref'i gam kıl
Yâ Rab bana cismü can gerekmez
Canan yoğise cihan gerekmez
 İmdad kılup inayeti Hak
 Kıldı anı maksadına mülhak

²¹ Hattâ alman romantiklerinden Novalis'in vokallerle konsonları aşağıdaki benzetişlerle ayırdetmesi, böyle bir düşüncenin 18. asra kadar sürüp geldiğini gösterir: "Her müzik parçasının bir temel tonu bulunduğu gibi her insan konuşması da bir temel vokale sahiptir.— Ruh, birlikte ses verir hale gelmiş bir bünyedir.— Kâinatın (Universum) merkezi ile çevresi (Peripherie) birer konsondur.— Mimikler, gözlerin ifade ettiği vokallere katılan konsonlardır. Gözlerin parıltıları vokaller, renkleri de ışıklı konsonlardır." (Bk. Eva Fiesel: Die Sprachphilosophie der deutschen Romantik, Tübingen 1927, S. 93 ö.).

Gül dürdü hadikai emelden
 Mey içdi sürahii ecelden
 "Leylâ" dedi verdi canı şirin
 Ol âşıkı bikararı miskin²²

Buna karşılık ms. Tevfik Fikret "Rübab-ı Şikeste" sinde Nef'i'nin dilinin o tantanasını, o kalabalığını, o gürültüsünü anlatabilmek için, bir tek mısraında bile, sık sık *U* vokalinden faydalanmıştır :

Aks-i avaze-i heyca gibi eyler izhar

Bir derin *gulgule* nazminde *huruş-u* efkâr.

Vokalleri hislerimiz üzerinde yaptıkları tesir bakımından iyice ayırdetmeğe muktedir olan ve yerine göre, şu yerine göre bu vokali kullanmasını bilen bir şair gerçek bir şairdir; tıpkı vokallerin özelliklerinden faydalanılmasını bilen bir opera müellifi gerçek bir opera müellifi olduğu gibi.

Ms. bir davulun ses vermesini taklit ederken, pek tabîi olarak en derin tonlara inmek lâzımdır ve bunu içinde ya *U* yahut hiç olmazsa, oynaklanması ona yakın olan *Ü* veya *O* vokali ile vermek doğru olur; nitekim birçok dillerdeki gibi dilimizde de böyle olmuştur: "Davul *gümbür gümbür* (bazı diyeleklerde ve zannıma kalırsa daha doğru olarak *gumbur gumbur*) çalıyordu". Bunun yerine herhangi başka bir vokalin ms. *İ* veya *E*"nin kullanılması, nazarımızda o musiki âletini davulluktan çıkarır; bir tef, bir çocuk oyuncuğu yapardı. Çünkü *U* ve *Ü* vokalleri, tınlamaları derin olmakla beraber, oynaklanma biçimleri bakımından, yani dudakların ileri uzatılarak yuvarlaklaştırılması bakımından da, bu işe en elverişli vokaller olarak kendilerini gösterirler. Zira davulun sesi nasıl içten dışa bir istikamet takibederek yayılırsa, öylece bu vokallerin oynaklanması da dışa, ileriye müteveccihdir.

Bu bakımdan *U* ile *I* arasında da bir karşılaştırma yapılabilir: *U* malûm olduğu üzere, derin olanı göstermeğe yarar; *I* ise, oynaklanmasında ağız açıklığı pek fazla olduğundan dolayı, uzun olanı ifadeye hizmet eder; bu hususta aynı konsonları ihtiva edip, yalnız vokalleri ayrılık gözteren *kuyu* ile *kıyı* kelimelerini karşılaştırabileceğimizi sanıyoruz.

Yine ms. *A* ile *I* arasında, her ikisi de bir ortadil vokali olduğu halde, tınlamalarının değişikliği ve bunun neticesinde duyumuz üzerinde bıraktıkları tesir bakımından, haylıca fark vardır. Her ikisi de aynı fonemleri ihtiva etmelerine rağmen, sadece bir *a—ı* değişikliği gösteren *çatlamak* ile *çıtlamak* kelimeleri arasında, hislerimiz üzerine tesir yapan büyük mâna farkı bulunduğu aşikârdır: birinci fiilin gösterdiği işin neticesinde çıkan gürültü daha büyüktür; halbuki ikinci mastarın ifadesi olan işin gürültüsü küçük ve hafiftir (insan ms. içine barut doldurarak bir kayayı *çatlatır*; fakat bir fısıltı halinde herhangi bir haberi *çıtlatır*). Bunun

²² Leylâ ve Mecnun'dan (Fuzulî), Agâh Sırrı, S. 142.

gibi *cıs* ile *cas* atklit kelimelerinin duyumuz üzerine yaptığı tesir ve neticede bunların mânaları bakımından ikisi arasında bir tefrik yapmak gerektir. Çünkü *A* fonemi tam ağız açıklığı ile telaffuz edilen bir vokaldir ve bu sebeple nisbeten büyük gürültüleri vermeğe daha elverişlidir. Halbuki *I* hemen hemen sükût halindeki ağız açıklığına yaklaşan bir açıklıkla oynaklandığı için, öteki konson unsurlarından sarfı nazar, bununla teşkil edilmiş bir kelimeyi ms. "kızgın bir demir parçasının su içine atıldığı zaman çıkardığı ses"i vermek için kullanamayız; aksine *A* vokali ile yapılmış benzer bir kelimeyi de "kızgın bir demirin ms. elimize veya herhangi bir bez veya kâğıt parçasına dokunulduğu vakit çıkardığı sesi vermek" için sarfedemeyiz; serfetsek bile, mubalâğa yapmış, böylece canımızın pek fazla yandığını anlatmak istemiş oluruz.

Haklı olarak bütün ilköz kelimelerin hemen her dilde mekân gösteren kelimeler olduğu fikrinde bulunan E. Cassirer²³ bunların da doğrudan doğruya hissi intibalar çevresinden neşet ettiklerini ve bunlardan da arı münasebet ifadelerinin çıktığını söylemektedir. Cassirer için vokaller, muhtelif nitelik ve berraklıkları ile çeşitli uzaklık derecelerinin ifadesine yaramaktadır. Bu bakımdan her ikisi de birer yuvarlak arddamak vokali olduğu halde, tınlamaları açısından görüldüklerinde *O* ile *U* arasında bir tefrik yapmak hem yanlış değildir, hem de lâzımdır: *O*, en derin tınlamaya sahip olan *U*'dan daha ileride ve nisbeten geniş bir ağız kanalı açıklığı ile oynaklandığı için, bizden uzaklığı fazla olan nesne ve mekân-lara işaret hususunda faydalanılan bir vokaldir. Misâl olarak *bu* ve *şu* ile *o* işaret sıfat veya zamirlerini ele alabiliriz. Bilindiği gibi *bu* yakına, *o-şu* veya *uşa'n* bir başçıl vokalin düşmesi ile meydana gelmiş olan *şu*²⁴ biraz uzağa ve *o* ise çok uzağa veya nisbeten daha uzağa işaret eden zamirlerdir.

Vokallerin duyumuz üzerinde bıraktıkları etki böylece anlatıldıktan ve vokaller arasında da bu bakımdan bir tefrik yapıldıktan sonra, şimdi konsonların duyumuz üzerindeki tesirine geçebiliriz.

Ele aldığımız konu açısından incelendiklerinde konsonların en başta oynaklanma biçimleri, sonra da ve daha az önemli olarak oynaklanma yerleri bahis mevzu olur. Konsonların oynaklanma biçimlerine göre taksim ve tasnifinde temel olarak iki oynaklanma biçimi ve bunun neticesinde iki çeşit konson ayırdedilir :

I. — Kapanma fonemleri adını da verdiğimiz patlayıcı fonemler,

II. — Genel olarak daralma konsonları (bunları da ayrıca birkaç kısma bölmek kabildir).

Bu konson çeşitlerinin ayrı ayrı oynaklanma biçimlerini bir gözden geçirmek faydadan uzak olmayacaktır.

²³ Philosophie der symbolischen Formen, erster Teil, Die Sprache, Berlin 1923, S. 149 öf.

²⁴ Bk. G. Nemeth: Ny. K. 43 "1914", S. 456 ve M. Râsânen: S. g. e., S. 179.

I. — Malûm olduğu üzere, patlayıcı konsonlar, dil organlarının herhangi bir yerinde vukua gelen bir kapanmanın ardında toplanan nefesin, bu kapanmanın sona ermesini müteakip birdenbire dışarı çıkması, dışarı itilmesi ile oynaklanan fonemlerdir. Patlayıcı konsonların, nefesin böyle toplanıp sıkışması ve sonra birdenbire dışarı itilmesinden dolayı, özümzün dışında bulunan; ânî, hızlı ve şiddetli olduklarından dolayı da keskin, şiddetli, sivri, köşeli, ihtiraslı olmak gibi vasıfları haiz bulunan şeyleri ifadeye elverişli konsonlar olarak sayılmaları haksız ve yersiz olmasa gerek.

K foneminin gerek bir öndamak, gerek bir arddamak fonemi olarak bir sivrilik, köşelilik ifade ettiğini ms. *kucak* kelimesinden çıkarmak kabildir. Muhtelif Türk lehçelerinde çeşitli telaffuzları bulunan (çağ. *kucak*, *kocuk*; ortatürkçede ve diğer diyelelerde *kuçak*, *kuçam* bk. Radloff lügati), mânaca hiç bir ayrılık göstermeyen bu kelime, oturmuş veya bağdaş kurmuş halinde insan gövdesinin umumiyetle bacaklarla, fakat bazan da kollarla teşkil ettiği açının adıdır. Köşelilik, bir açığı teşkil etme burada açıkça görülmekte olduğu gibi, bunu tevsik edecek vesikayı Divan-ı lûgat-it-Türk'te *koçmak* 'kucaklamak' ve uygurca, Çağatayca, karagaşçada *kuçmak* 'kucaklamak, bağdaş kurmak, (bacakları ve kolları) çaprazlamak' şekil ve mânalarında gördüğümüz kelime bulmaktayız.

Kucağın aksi tarafında bir sivrilik, bir köşe ile nihayete eren uzvumuzun yine *K* veya bunun titremeli şekli olan *G* gibi bir damakçıl patlayıcı fonemle başlayan bir kelime ile adlandırılmış olduğunu görüyoruz: *köt*, *göt*. Hatta çatağaycada *kut* şeklinde telaffuz edilen bu kelimenin mânası 'şerc; annus' olmakla beraber, aynı zamanda 'insan ve hayvanın arka tarafında bulunan kabaetlerin teşkil ettiği köşe', hatta doğrudan doğruya hemen aşağıda bahsedeceğimiz, 'kıç' demektir²⁵.

Bedenin belden kuyruksokumuna kadar olan kısmı, bilhassa kabaetlerin teşkil etmiş olduğu sivrilik veya dışarılığı ifade için yine bir damak patlayıcı fonemi ile başlayan bir kelime, *kıç* kelimesi, tahsis edilmiş olmasını bu fonemin tabiatı icabı köşeliliği göstermekte kullanılmağa elverişli olması ile izah etmek kabildir fikrindeyiz. Bunun gibi hayvanların *kuyruk'ları* da aynı sivrilik ve dışarılığı gösterdiğinden dolayı, yine bir damak patlayıcı fonemi ile başlamaktadır denilebilir; ortatürkçede *quğruq* şeklinde görülen bu kelime aynı zamanda 'kıç' mânasına da gelmektedir.

Mânasında "sivrilik, dışarılık" mündemiç olan kelimelerden biri de 'göğüs, meme' anlamına gelen *koy*, *koyun* kelimesidir. **koñ* aslından türeyen ve **koy* üzerinden gelişerek, çuvaşçada *xü*, yakutçada *xöy*, *xoyñ*; başka türk diyelelerinde ise türlü şekiller alan²⁶ *koyun* kelimesinin böyle bir guttural ile başlaması da bir tesadüf eseri olmasa gerek. Türkiye türkçe-

²⁵ Bedros Efendi Kereştecian, bu kelimenin Sanskrit *guta*, *cuta*; ingil *gut* 'bağırsak'; fars. *kiout* ve *ket*; bulg. *gass* kelimeleriyle ilişki olduğunu söylüyor. Biz bu hususu şimdilik sükûtle geçeceğiz.

²⁶ Bk. M. Râsânen: S. g. e., S. 77 ve 207.

sindeki *koy* 'küçük körfez' kelimesi de hiç şüphe yok ki, bir göz önünde canlandırma, teccüm ettirme eseridir: burada deniz karanın içine girdiği için, vücudun sivrilip bedenden ayrılan, bedenden dışarıya fırlayan kısmı göğse benzetilerek, denizin meydana getirmiş olduğu öyle bir şekle aynı ad verilmiştir.

İki sathın birbiriyle birleştiği yerde hasıl olan sivrilik türkçede farsçadan alınma bir kelime olan köşe (fars.. *کوشه* *güşe*) ile karşılanmış olması, bizi bu hususta desteklemektedir.

Patlayıcı damak fonemlerinin sivrilik, dışarılık göstermeğe elverişli fonemler olarak kabul edilebileceklerini böylece birkaç örnekle gösterdikten sonra, şimdi de bunların ateşlilik, ihtirashlık gibi vasıfları vermeğe müsait olup olmadıklarını da bir gözden geçirelim:

Bunun için önce bizzat *qizmaq* mastarının kökü olan *qiz* kelimesini alalım. *Qiz* kökelimesi uygurcada 'sıcak *qiz*, *gizi*' şeklindeki aynı kelime garp türkçesinde 'sıcaklık' mânasına geldiğine göre, *qiz-* mastarı da pek tabii olarak 'hararetlenmek, ateşlilenmek, ısınmak' ve sonra da mânanın başka sahaya geçişi ile 'öfkelenmek, hiddetlenmek, küsnüme', hattâ 'dişi hayvan erkeğe talip olmak'³⁷ anlamlarına gelmektedir. Yine *qiz-* mastarından bir *-an* soneki ile yapılmış olan *qiz-böğenç* yiğit, delikanlı' kelimesi, gözüperklik, kanı ateşli olmaklık bakımından mütalaa edilmek gerekir.

Aynı *qiz* kökünden nisbet eki **-sil > -il* (bk. yukarıda *yâş-il*) ile vücuda getirilmiş olan ve yine bir renk ifade eden *qiz'il* kelimesinde de "ateşlilik" nişaneleri seçilmektedir. *Qizamuq* (hastalık) kelimesinin yine bu kökten üremiş olduğunu söylemeğe hacet yoktur. Yakutçada *qis'il* şeklinde telaffuz edilen bu renge karşılık olarak uygurcada 'kızıl, ateşin; kızarmış sıcak, kızgın; kız' anlamlarında *qiz*, *qis* kelimelerinin kullanılmakta olması²⁸, bizi *qisqan-* mastarının da yine aynı *qiz-* kökünden geldiği fikrine götürmektedir. Zaten bu kelimenin uygurcada *qizyan-* şeklinde ve 'hasislik etmek' anlamında; bu mastardan üremiş olan *qizyaq* kelimesinin 'hasis' mânasında bulunuşu bu fikrimizi desteklemektedir. Çünkü 'hasis' olan kimse de tıpkı 'öfkelenmiş' olan birisi gibi, başkalarının iyiliğine, onların fazla mal mülk edindiğine tehammül edemez ve bu hal onu içten içe kızmağa sevkeder.

'haset etmek, kıskanmak, çekememek' anlamında türkçemizde bulunan *günüle-* mastarının yine bir patlayıcı damak fonemi ile başlaması, konumuz bakımından, hiç de bir tesadüf eseri olmasa gerek... Başka türk lehçelerine bir göz atacak olursak, garptürkçesinde *günü*, uygurcada, kazan lehçesinde ve kâşgar türkçesinde *küni*, altaycada *köynü* kelimesinin 'kıskançlık, haset' anlamlarında kullanıldıklarını görürüz. Bu kelimelerin muhtelif türk lehçe ve ağızlarında 'yanmak, yakmak' mânalarında kul-

²⁷ Bugün hemen hemen aynı mânaya gelen *giciş-* ve *gidiş-* kelimesinin de yine **bir** damak patlayıcı fonemi ile başlaması bu bahiste konumuz bakımından önemli bir hâdisedir. ²⁸ Bk. H. K. Kadri: *Türk Lügati*, C. III, S. 916.

lanılan uyg., çağ. *köy-*, *köyün-*, *köydür-*, *köyen-*, alt. *köy* gibi fiillerle ilişiği açıktır. Çünkü "günülemek, kıskanmak, haset etmek" demek, "içten yanmak" demektir.

Yine bunun içindir ki, muhtelif türk lehçe ve ağızlarında çeşitli şekillerde görünen (uyg. *küdüğü*, ortatürk. *küdüğü*, çağ. *küyüğü*, kum. *küvegii*, *küyöü*, kırım türkçesi *güyüw*, *güyü*, türkm. *giyev*, doğutürkçesi *küy*, *kü*, özb. *küyüv*, *küyüv*, karaçay ağızı *küyüü*, karakırgız. *küyo*, kazakkırgız. *küyüü*, karaim Troki *küyüv*, kazan ağızı *küyüü*, altay kalm. (oirat), teleut. *küyü*, tobol, lebet, küerik, tarançı *küyü*, şor, sagay, kaç, koybal *küzü*, koybal *küzü*, yak. *kütüü*, çuv. *körü*)²⁹ ve mog. *kür-degü* veya *küdegü* den gelen mog. *kürgen*, *küregen*, tong. *küreken*³⁰ kelimesi ile ilişiği aşikâr olan türk. *güväy(i)* 'güveği' kelimesi böyle bir damak patlayıcı fonemi ile başlamaktadır. Çünkü, A. İnan'ın da kabul ettiği gibi, *-e-gü* nomen actoris eki ile *küd* - veya *küdez-* 'korumak, güdmek' kökünden veya mastarından üremiş olan **küdegen* > *küzege* > *küregen* veya daha doğrusu *küdegü*, ilk mânasında 'koruyan, himaye eden, hamî' demektir ve bu *küd*- > **küy-* kökünde hemen aşağıda göreceğimiz ms. çağ. *goyaş* 'gün sıcağı, sıcak gün', *küyüz* 'köz, yanmış parlak kömür' kelimesiyle sıkı bir bağı olduğu çok açıktır. Bu hususta söyleyeceklerimizi sağlam bir temel üstüne kurmak için, hukuk tarihlerinde vukua gelmiş ve gelmekte olan evlenmelere bir göz atmak gerekiyor: Bilhassa ve yalnız pederşahî cemiyetlerde kız, evleninceye kadar babasının "himayesi; korunma" sı altındadır; babası kızını korur. Evlenme akid vukua geldikten sonra artık kız "koruyan" tam ve ilköz mânasıyla "ısıtan" kendi kocası, yani "güveği" dir³¹. Şu halde *güväy(i)* kelimesine ancak 'koruyan, ısıtan, kızdıran', (kelimenin ilk anlamıyla) 'hamî' mânasını verebiliriz; yoksa A. İnan'ın yapmak istediği gibi, güveyinin işi, hiç olmaz-

²⁹ Bk. M. Râsânen: S. g. e., S. 123 ve 191.

³⁰ Bk. A. İnan: Türkiyat Mecmuası, C. IX, 1951, S. 139 ö. t.

³¹ Hukuk tarihlerinde bu çeşit evlenmeden başka bir de erkeğin kızın ailesine dahil olması şeklinde yapılan evlenme akdi şekli vardır ki, burada artık kocanın koruması bahis mevzuu olamaz. Ta eskidenberi hassatan pederşahî aile hayatı yaşadıklarını bildiğimiz araplarda "koruma" mânasında *حامي* *himaye* veya 'koruyan' anlamında *حامي* *hamî* kelimesinin asıl köküne bakacak olursak, bunun *حامي* *hmy* 'ısı' sülâsisi olduğunu görürüz. Sonra bizzat türkçemizin *kor-u-* mastarı da ilk anlamıyla 'ısıtmak, kor haline getirmek' demek olacağını kuvvetle tahmin etmekteyiz.

Bu bahiste üzerinde önemle durulması gereken bir nokta da maalesef yalnız türkçemizde bulunup, "güveğinin" anlamdaşı (Synonyme) olarak kullanılagelmekte olan *damat* kelimesinin mânâsıdır. Malûm olduğu üzere, *damat* 'içgüveğisi' mânasına gelir ve "kızın dama, yani eve alınan kocası" demektir. İçgüveğiliği üzerine kurulmuş bu gibi evlenmelerde bir "koruma" hiç bir zaman bahis mevzuu olamaz; çünkü kız, hâlâ babasının "himayesi" veya "ısıtması" altında bulunmaktadır. Ayrıca *dam* yabancı kelimesinden (bk. Bedros Ef. Keresteciyan, S. 196) ürettiği aşikâr olan *damat* kelimesi üzerine dikkat nazarını çekmek isteriz. *Damat* kelimesinin yabancı asıllı —kuvvetle ihtimal dahilinde olarak indogermen asıllı— olması Türklerde "içgüveğilik" âdetinin bilinmediğini göstermeğe yeter bir delil teşkil edeceği zannındayız. Bu son kelime üzerinde şimdilik daha fazla durmıyacağız.

sa Türklerde, hiç bir zaman 'uşaklık" veya "çobanlık" değildir. Zaten A. İnan da böyle bir "güveyiye uşak gözüylü bakma" geleneğini Türklerde gösteremiyor; ancak ve yalnız Moğollardan buna misâl verebiliyor³².

Bu münasebetle hemen hemen aynı telaffuzu haiz olup, muhtelif türk lehçe ve ağızlarında çeşitli şekillerde görülen (tar. *küâ*, özb. *kupa*, otürk. *küyâ*, kazkırg. *küyö*, *kaim.güye*, *çuv.keve*, *köve*)³³ türkçemizin *güve*, *güye* kelimesi üzerinde biraz duracağız. Zannımıza göre *güve* kelimesinin de yukarıda bahsettiğimiz *koyaş* 'gün sığağı, güneş' kelimesi ile ilgisi vardır. Bilindiği gibi, *güve'nin* yediği bilhassa yün eşya tıpkı bir yanık manzarası arzeder. İşte fikrimizce bundan ötürü bu hayvana aşağı yukarı "yakan ?" anlamında bu ad verilmiştir.

Öte yandan türk lehçelerinde "sıcaklığa" ve bizzat hararetin kaynağı olan "güneşe" verilen adların başçılarının birer K veya G olması yine bir tesadüf eseri olmayıp, patlayıcı fonemlerin bu adlandırmadaki rollerini belirtecek deliller sayılmak lâzım gelir: uyg. *künâş* 'güneş', telet. *künâş* 'güneş tarafı; güneş', baraba *küyöş*, lebet *küyöş*; kuman., çağ., türkm., lebet, şor. *quyaş*, *qoyaş* 'güneş', ortatürk. *quyaş* 'güneş; hararet, ısı' ve ilâh³⁴. Yine bu hususla ilgili olarak koyb. *köyarben* 'yanmak', *köyü* 'yanmış kömür', *kös*; *çağ.köyüz* 'köz, yanmış parlak kömür'; birçok türk diyelelerinde *qor* 'yanıp kızarmış kömür' kelimelerini saymak lâzımdır. Çuv. *kiya* 'yanacak şey, çıra', *köyal* 'güneş', *kön* 'gün, hayat, dirlik', *köndürle* 'gündüz hatta altaycada 'heves, aşk, muhabbet (derunî yanıp tutuşma)' anlamına gelen *köön* kelimesini de, H. K. Kadri'nin yaptığı gibi³⁵, bu kategoriye katmak gerekir.

Aynı şekilde 'ucu yanmış odun parçası' anlamındaki *kösevi* veya *köseyi* (azeri lehçesi, Diyarbakır ve havalisi ağızı)³⁶ kelimesinin yine bir damakçıl patlama fonemi ile başlaması, bir tesadüf eseri olmasa gerek.. Bunun gibi 'tutuşup yanan ateşten sıçrayan ufak parlak parçalar' mânasındaki *qivülcim* veya *qivülcim* kelimesi de ateşle ve kızgınlıkla ilgisi olduğundan dolayı bir damakçıl patlayıcı ile başlamaktadır. Yine ateşe, hararet ve ısıya nisbeti açık olan *kav*, aslında 'ağaçların kabuklarından çıkarılan ve eski çakmaklarda veya eteşlemede kullanılan ateşleme malzemesi' kelimesi de K başçılına sahip bulunmaktadır.

Bilindiği gibi, konsonları, oynaklanma biçimlerine göre patlayıcı fonemlerden başka bir de burun fonemleri, akıcı fonemler, sızıcı ve sürtünücü fonemler olmak üzere dörde ayırmaktayız.

Burun fonemlerinin oynaklanma biçimini göz önüne alacak olursak görürüz ki, bunların oynaklanmaları sırasında en önemli rolü burun boş-

³² İb. ³³ Bk. M. Râsânen: S. g. e., S. 134.

³⁴ Bk. M. Râsânen: S. g. e., S. 209.

³⁵ S. g. e., C. IV, S. 218 ö.t.

³⁶ Bk. H. K. Kadri: S. g. e., G. IV, S. 182.

luğu oynar: verilen nefes burun boşluğunda tınlamasını alır; bir miktar nefes ağız yoluyla dışarıya çıkarsa da, bu fonemlerin şekillenmeleri esas itibariyle ağızda değil, burun boşluğunda vukua gelir. Burun, yapısı bakımından elâstiki olmadığından dolayı, fertten ferde ayrı olmakla beraber, burun boşluğu geniz fonemlerinin oynaklanması sırasında değişmeyen bir boşluk teşkil eder. İşte bu sebepten burun konsonları aşağı yukarı hep aynı karakteri gösterirler; onları birbirinden ayıran, oynaklanmaları anında ağız kanalı üzerinde vukua gelen kapanmanın yeridir. Şu halde geniz konsonlarının oynaklanmaları esas bakımından değişmeyen bir tınlama boşluğunda olur ve nefesin ağızdan, hele bilhassa burundan çıkışı hemen hemen hissedilmez. Bu yüzden sayısı üç olan burun konsonları, (başlıca *N, ɟ*; — *M*'nin kapanması dudaklarda, yani gözle görülecek bir yerde vukua geldiğinden dolayı, ötekilerdeki özellik bunda daha az kendini gösterir —) içerilik kavramını yahut kapalı bir yerde husule gelme işini ifadeye elverişli fonemler olarak göründükleri gibi, gerçekten veya görünüşte burundan çıkan sesleri taklit etmeğe yararlar.

Ms. taklit kelimeleri ele alalım: *inle-* mastarından, çıkarılan sesin burunda husule geldiği açıkça anlaşılmaktadır. Bu kelime aslında (belki kendi kendine ve ağız açılmaksızın) *in, in, in*, veya *hin, hin, hin* şeklinde birtakım sesler çıkarmak mânasına gelmektedir. Bunu bazı anadolu ağızlarında (Orta Anadolu) kelimenin *inik-* şeklinde telaffuz edilmesinden ve şiddetli şeklinin de *inim inim inlemek* olmasından anlamaktayız.

Mälä- ve *böyür-* gibi taklitkelimelerin kökünde birer dudak geniz fonemi bulunması tesadüf eseri olmasa gerek. Çünkü *mälä-* mastarı hayvanın (kuzu veya koyun) burnundan çıkardığı *määä, määä* sesi taklit edilmek suretiyle meydana gelmiş bir kelimedir. Öte yandan *büyür-* mastarı ise aslında *muçra-* (ortürk.), *müçrâ-* (uyg-) Şekline götürülebilir ki, mânası "böğürmek, havlamak, keçi gibi bağırarak (gerçekten türkçede keçinin bağırmasını taklit için bu kelimedenden başkası yoktur)" tır. Sonradan bu *m* başçılı, kapanması yine dudaklarda husule gelen bir patlama fonemi olan *b'ye* kalbolmuştur³⁷. Hayvanların böğürmeleri, melemelerinde olduğu gibi, burunda vukua geldiği için, buna tahsis edilen kelime de bir burun fonemi ihtiva etmektedir diyebiliriz.

Himhim kelimesinde muhakkak surette bir geniz foneminin bulunması pek tabiidir; çünkü bu gibi kimseler bütün sesleri burunlarında tınlatarak çıkartırlar. Bu kelime de, konuşma sırasında husule getirilen sesler taklit edilmek suretiyle meydana gelmiştir.

Nihayet birçok türk lehçelerinde daha ziyade *män* (uyg.*män*, ortürk. *mân* ve *ban, kırg.men*) şeklinde telaffuz olunan tek heceli *ban* kelimesi, zan-

³⁷ Bu iki kelimenin taklitkelimeler olduğunu şuradan anlıyoruz ki, türkçede gerek *-le-*, gerek *-ra-* ile yapılan mastarlar isimden yapılmış oldukları halde, bu iki kelimenin kökleri olması lâzım gelen* *mä* ve *muç* veya *müç* diye, uyar mânada bir isim veya sıfat veya zamir tanımamaktayız. Bk. Saadet Schakir geb. İshaki: Denominale Verbbildungen in den Türk sprachen (Dissert.), Roma 1933, S. 3 ö. ve 33 ö.

nımızca içerilik kavramına işaret ettiğinden dolayı, başçılında bir burun konsonu³⁸ bulunmakta ve yine ikinci bir burun konsonunu ihtiva etmektedir. Gerçekten *mân=bân* şahıs zamiri insanın kendisini gösteren, vücudiyle, bedeniyle sınırlanmış olan özüne işaret eden bir zamirdir. Bunun gibi yine bazı türk diyeleklerinde (ortatürkçede, doğu lehçelerinde) *miz* şeklinde telaffuz edilen *biz* şahıs zamiri de çevrelenmiş, sınırlanmış bir muhite işaret ettiğinden dolayı bir burun fonemi ile başlamaktadır. Bu burun foneminin oynaklanma yerinin dudaklarda oluşu ve kelimenin başka bir geniz fonemi ihtiva etmeyişi de ayrıca dikkati çeken bir hâdisedir. Bize göre bunu şöyle izah etmek kabildir: *miz=biz* zamiri ile, konuşan kimse hem kendini, hem de aynı işe kendisi ile birlikte karışmış olan ve böylece bir çevre, bir gurup teşkil eden şahıs veya şahısları kastetmektedir. Tekil ve çoğul birinci şahıs zamirlerden başka şahıs zamirlerinin burun konsonu ile başlamaması (*sân—siz, o—olar* veya *onlar*) yukarıda ileri sürdüğümüz fikirlerde bizi teyit etmektedir.

Akıcı fonemlerin oynaklanmaları özel bir şekil arzeder. Çünkü bunlardan hem bir daralma, hem de bir nefes akışı ve ihtizaz bahis mevzuudur. Bu fonemler *R* ile *L* den ibaret olup, oynaklanma biçimleri onlara konsonlar içinde hususi bir mevki sağlamış bulunmaktadır.

- Birçok çeşitler gösteren *R* foneminin oynaklanmasında duyulan ihtizaz veya dil vuruşu en büyük rolü oynadığı için, *R* fonemi hareketlilik kavramını vermeğe yarıyan bir fonemdir diyebiliriz. Ms. *yürü-* mastarını ele alalım: muhtelif türk lehçelerinde çeşitli şekillerde (kaz.yür-, *yür-gälä-*; çağ.yürü- ; azeri yürü- ; uyg.yürü-, *yorî-* ve *yügür-*; çağ. *yor-*; *yak.çorvaula* 'boğaz ve geçit gibi bir yerden geçmek', *sirabîn, sur* 'koşmak'; koyb. *türür-ben* 'yürümek, gitmek'; altay. *yor* 'yürümek, gitmek'; çuv. *sîyort* 'koşmak, saldırmak*', *sîyor* 'yaşamak, seyir ve sefer etmek'; garplehçesi *yüyür-* 'koşmak, seğırtmek'; ortürk. *yügür-*) telaffuz edilen bu kelimenin mânasında hareketlilik mefhumunun bulunuşu, zannımıza göre, kelimenin kökündeki *R* akıcı foneminden ileri gelmektedir; yahut daha doğrusu bu kavramda hareketlilik görüldüğü için, bunu en iyi bir şekilde verebilecek bir fonem olmak üzere *R* fonemi seçilmiştir. Yine bunun gibi, vücudumuzda kımıldıyan, hareket eden biricik uzvumuz olan kalbe aynı kökten gelen ve malûm ekle yapılmış olan *yüräk* kelimesi tahsis edilmiştir.

³⁸ M. Râsânen (S. g. e., S.210), başçıl m'nin anatürkçede bulunmadığını ve, yanlış anlamıyorsam, *bân* kelimesindeki *b'nin* sondaki *n'ye* benzeşmesi suretiyle *mân* şeklinin teşekkül ettiğini söylüyor. Bu nokta üzerinde fazla durmayacağız, mevzuumuz için kelimenin kökünde bir *n* burun fonemi bulunması kâfi gelmekle beraber, bu zamirin fince ve mogolca gibi diğer uralaltay gurubu dillerde *m* geniz fonemi ile başlaması da bu zamirin uralaltay anadilindeki şeklinin başçılında *m* fonemini ihtiva ettiğini söylemeğe yeter bir delildir zannındayız. Bundan başka hemen ileride bir göz atacağımız *miz=biz* zamirindeki *m* üzerine de, önemli bir nokta olarak, dikkat nazarını çekmek isteriz.

* Bu kelimenin türkçemizdeki karşılığı olan *seğırt-* 'koşmak, kopmak' fikrimizce çuvaş lehçesinden türkçeye geçmiş iğreti bir kelime olmak gerek....

Yalnız Çağatayca ve türkçemizde bulunan *ırmak* 'nehirin küçüğü, ırmak' kelimesinde akıcılık, hareketlilik kavramını veren yine kelimenin kökündeki *R* fonemidir. Çünkü yine su ile ilgisi olduğu halde *deniz*, *qaynaq*, *quyu*, *şinar* gibi kelimelerin kökünde *R* ögesinin bulunmayışı, bunların mânasında akıcılık olmamasından ileri gelmektedir; halbuki, farsçadan gelse bile, bir nevi akar su anlamındaki *dere* kelimesinde bu akıcılık *R* fonemi ile ifade olunmağa çalışılmıştır zannındayız.

Sızıcı fonemlere gelince, bunlar esas itibariyle *S* ve *Z* gibi iki adet olup, oynaklanmaları bakımından tabiat hâdiselerinden, dar bir geçitten herhangi bir şeyin geçtiği anda çıkardığı sesi taklit hususunda kullanılırlar. Bunu, köklerinin bütün fonem öğeleri birbirine eşit olup da yalnız bir *Z* ve *N* farkı gösteren *vız-la-* ile *vın-la-* fiillerinin mânalarının karşılaştırılmasından açıkça anlıyabiliriz. Birinci fiilin mânasında bir hareket, bir şeyin arasından sızıp, sıyrılıp geçmek keyfiyeti okunurken, ikinci mastar duyulduğu veya düşünüldüğü zaman hayalimizde yine bir hareket belirlemekle beraber, bu hareketin tarzı ötekenden bambaşkadır. Burada vukua gelen hareket muhakkak surette mesafe içerisinde olmayıp, her zaman için kendi içine kapanmış kalmış olabilir; ms. bir dinamonun pervanesi devir yaparken *vınladığı gibi*, bir yeldeğirmeni, bir topaç da aynı şekilde *vınlar*. Halbuki yayından fırlatılmış olan bir ok *vızlıyarak* havayı delip geçer; yine bir eşekarısı veya pervane havayı yarıp geçtiği için, onun uçarken çıkardığı ses *vızılı* ile ifade olunur.

Bu hususta ikinci bir misâl de *fis-il-da-* mastarı olabilir. Gerçekten bu kelimenin kökünde bir sızıcı fonem bulunması bu hareketin husule geliş tarzına çok uygundur. Bilindiği gibi, fısıltı anında gırtlaktaki ses yarığı ancak arka tarafındaki nefesyarığı açık kalmak üzere kapalıdır; yani sestelleri ön tarafta birbiriyle bitişmiş, birbirine yaslanmış ve nefes arkadaki nefesyarığından âdeta dışarıya itilir; böylece nefes dışarıya sızar. İşte bu sebepten sızıcı bir fonemin bu hâdiseyi ses halinde vermesi yerindedir. Zaten birçok dillerde *fısıldamak* mastarının karşılığı olan kelimenin bir sızıcı foneme — ki bu sızıcı hemen daima *S* dir — Taslamaktayız (*alm.flüstern*, ingil. *whisper*, arap. *هَرَسَ صَوْتَهُ*; lat. *susurrare*, frans. *chuchoter* ([fonem değişmesi neticesi yine sızıcı fonemlerden olmakla beraber ayrıca bir ad bir fısırtı sesi olan *Ş* ihtiva etmektedir]).

Sızıcı fonemlerin ikinci ve ötekilerden ayrılan bir çeşidi de fısırtı fonemleri adını verdiğimiz *Ş* ile *Ş* dir. Bunların oynaklanmalarında dilin ön kısmı, dil bir kaşık şeklini alacak gibi çukurlaştığından, fısırtı fonemleri hislerimiz üzerinde asıl sızıcılardan daha başka etkilerde bulunurlar. Ms. sızıntılar halinde ağır ağır akan, akarken de hafif, tatlı sesler çıkaran bir derenin veya suyun akışını bir titremesiz fısırtı sesi olan *Ş* ile başlayan

şirîl-da- kelimesiyle vernikteyiz; çıkan ses daha fazla, daha berrak olduğu takdirde, ilk vokal değişerek kelime *şarilda-* olmaktadır. Halbuki bu su yüksek kayalıklardan büyük gürültülerle akarsa, o zaman bu fiile *şayilda-* veya sadece *şayla-* mastarı gibi, katışık bir ses olan Ç (= T + Ş) ile başlayan bir kelime tahsis etmekteyiz. Pek tabii burada *a* ve *î* vokallerinin hislerimiz üzerine yaptıkları etkiler arasındaki farkı da hesaba katmak lâzımdır.